

Adam Moniuszko

Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648)

Organizacja – funkcjonowanie – postępowanie

Warszawa 2013

Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648)
Organizacja – funkcjonowanie – postępowanie

Autor:

Adam Moniuszko

Recenzenci:

dr hab. Andrzej B. Zakrzewski, prof. UW

dr hab. Marian Mikołajczyk, prof. UŚ

Korekta:

Renata Adamczyk

Projekt okładki, skład i łamanie:

Marcin Trepczyński

Wydawca:

Campidoglio

naszestrony.eu/campidoglio

Na okładce: rycina przedstawiająca sąd ziemski,

S. Sarnicki, *Statuta y metrika przywileiow koronnych*, Kraków 1594, s. 553

(starodruk ze zbiorów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. Sd.612.645)

© for the text by Adam Moniuszko 2013

© for the edition by Campidoglio 2013

ISBN: 978-83-927476-7-3

Warszawa 2013

Spis treści

Wykaz skrótów	5
Wstęp	9
Rozdział I	
Mazowieckie sądy ziemskie – organizacja i funkcjonowanie w latach 1588–1648	19
1. Mazowsze w II połowie XVI stulecia.....	19
2. Sądownictwo szlacheckie na Mazowszu w II poł. XVI i I poł. XVII w. – zarys problematyki.....	25
3. Organizacja sądownictwa ziemskiego na Mazowszu.....	44
4. Funkcjonowanie sądownictwa ziemskiego.....	58
5. Właściwość sądów ziemskich.....	85
6. Roczniki leżenia ksiąg.....	105
Rozdział II	
Sędziowie sądów ziemskich	113
1. Skład sądu.....	113
2. Wymogi formalne wobec kandydatów.....	118
3. Tryb wyboru.....	127
4. Opuszczanie urzędu	142
5. Obowiązki i uposażenie	144
6. Sędziowie mazowieckich sądów ziemskich – zarys problematyki	160
7. Personel pomocniczy sądów ziemskich	175

Rozdział III

Postępowanie przed sądami ziemskimi..... 185

1. Podstawowe zasady postępowania sądowego185
2. Strony i uczestnicy postępowania 193
3. Wstępne czynności procesowe 205
4. Pozwy212
5. Rejestry spraw 229
6. Terminy i proces zaoczny (*in contumaciam*) 232
7. Wstępna (akcesoryjna) część rozprawy 241
8. Postępowanie dowodowe 263
9. Wyrok i środki prawne przeciw wyrokowi 280

Zakończenie 293

Aneks 1

Terminy roków sądów ziemskich

– stan formalnoprawny 303

Aneks 2

Sędziowie mazowieckich sądów ziemskich

1588–1648 308

Wykaz tabel, wykresów i zestawień 343

Bibliografia 344

Indeks objaśnień terminów prawnych 357

Indeks osobowy 359

Wstęp

Funkcjonowanie lokalnego sądownictwa szlacheckiego oraz procesu ziemskiego w XVII stuleciu należą do słabiej zbadanych zagadnień z historii ustroju i prawa dawnej Polski. W przypadku sądownictwa przede wszystkim skoncentrowano się na sądach centralnych, choć i tu stan badań – z wielu przyczyn – jest daleki od ideału. Jeśli chodzi o sądy lokalne, to – dzięki pracom Stanisława Kutrzeby – dość dobrze znane jest ich działanie w średniowieczu¹. Przez długi czas natomiast nie powstawały podobne opracowania monograficzne dla późniejszej epoki. Podstawowe wiadomości na ten temat pojawiały się przede wszystkim w syntezach historii prawa i ustroju Polski. Wiele interesujących spostrzeżeń co do XVIII-wiecznej praktyki funkcjonowania tych sądów zawarł w swoim studium Jerzy Michalski². Dopiero niedawnymi czasami zaczęły pojawiać się artykuły i monografie opisujące działanie poszczególnych koronnych sądów grodzkich i ziemskich. Sądom ziemi bielskiej dwie dekady temu Jan Siedlecki poświęcił artykuł, jednak stanowi on raczej wstęp do dalszych – bardziej szczegółowych – badań³. Marek Dzięcielski opisał z kolei organizację sądów szlacheckich w ziemi łęborsko-bytowskiej, koncentrując się głównie na opracowaniu spisu i krótkich biogramów urzędników sądowych⁴. Najcenniejszą – prezentującą w szerokim za-

1 S. Kutrzeba, *Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich*, RAH, t. XL–XLII, Kraków 1900–1902.

2 J. Michalski, *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII wieku*, cz. I, Wrocław–Warszawa 1958, zwłaszcza s. 15–187.

3 J. Siedlecki, *Sądy ziemskie i grodzkie szlachty ziemi bielskiej w Brańsku w XVI–XVIII w.*, ZN UW Biał., z. 60, *Humanistyka. Prace historyczne*, t. 11, 1988, s. 33–59.

4 M. Dzięcielski, *Organizacja i funkcjonowanie sądownictwa szlacheckiego w ziemi łęborsko-bytowskiej w XV–XVIII wieku. Urzędnicy*, Gdańsk 2006, w tym s. 52–58, gdzie w sposób dość ogólny przedstawiono sądownictwo szlacheckie w dwudziestoletnim okresie przynależności tego terytorium do Korony.

kresie praktykę działania lokalnych sądów szlacheckich – pozycją jest praca Zbigniewa Naworskiego o funkcjonowaniu lokalnego sądownictwa szlacheckiego w Prusach Królewskich⁵. Ostatnio pojawiło się też dość ogólne opracowanie poświęcone sądownictwu grodzkiemu⁶.

Proces ziemski epoki nowożytnej również nie został do tej pory omówiony w sposób wyczerpujący⁷. Pomimo upływu wielu lat, za podstawowe należy uznać – jeszcze przedwojenne – syntetyczne ujęcia procesu ziemskiego autorstwa trójki wybitnych historyków prawa: Oswalda Balzera⁸, Józefa Rafacza⁹ oraz Stanisława Kutrzeby¹⁰. Stanowiły one dzieła pionierskie, oparte – wobec niewielkiej ilości ujęć monograficznych – na badaniach źródłowych autorów. Ze względu na swoją funkcję – podręczników akademickich – powyższe opracowania obciążone są jednak pewnymi wadami. Ich założeniem było ukazanie całości dawnego procesu polskiego – od czasów wczesnego średniowiecza aż do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Nieuniknione były więc uogólnienia i – widoczny niekiedy – brak precyzyjnego opisanego rozwoju poszczególnych instytucji. Brakuje w nich również aparatu naukowego, zwłaszcza zaś przypisów źródłowych.

Po II wojnie światowej w badaniach nad procesem ziemskim nastąpił pewien regres. Z powstałych opracowań na uwagę zasługuje poświęcony tej tematyce rozdział autorstwa Zbigniewa Zdrójkowskiego zamieszczony w II tomie syntezy historii ustroju i prawa polskiego¹¹. Sporo cennych

-
- 5 Z. Naworski, *Szlachecki wymiar sprawiedliwości w Prusach Królewskich (1454–1772). Organizacja i funkcjonowanie*, Toruń 2004. Jeden z rozdziałów tej pracy autor poświęcił pruskiemu sądom ziemskim, s. 62–114.
 - 6 M. Pawlikowski, *Sądownictwo grodzkie w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej*, Strzałków 2012.
 - 7 Podobnie rzecz się ma z całością prawa sądowego Rzeczypospolitej szlacheckiej, por. *Dyskusja nad syntezą historii państwa i prawa Polski*, „Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych”, t. I, 1958, z. 7, s. 22–25, 30–33. Stan badań, nieścisłości i niejasności w literaturze oraz szeroki katalog obszarów wymagających dalszych badań – przede wszystkim z wykorzystaniem źródeł praktyki sądowej – przedstawił ponad dwadzieścia lat temu Marian Mikołajczyk, *Stan badań nad procesem ziemskim w Polsce XVI–XVIII w.*, [w:] *Z dziejów prawa*, Katowice 1991, s. 35–61.
 - 8 O. Balzer, *Przewód sądowy polski w zarysie*, wyd. W. Hejnosz, Lwów 1935.
 - 9 J. Rafacz, *Dawny proces polski*, Warszawa 1925.
 - 10 S. Kutrzeba, *Dawne polskie prawo sądowe w zarysie*, Lwów–Warszawa–Kraków 1927 (wyd. 2; pierwsze wydanie: Lwów 1921).
 - 11 Z. Zdrójkowski, *Proces ziemski*, [w:] HPPP, t. II, red. J. Bardach, Warszawa 1966 (wyd. 2).

ustaleń przyniosły prace poświęcone XVII-wiecznym prawnikom¹². Wśród pozycji, które ukazały się od początku lat 90. ubiegłego wieku, przede wszystkim należy wskazać na monografię Mariana Mikołajczyka na temat postępowania przed sądami szlacheckimi w sprawach karnych¹³. Wprawdzie dotyczyła ona głównie II połowy XVIII w., lecz autor odnosił się przy rozpatrywaniu wielu kwestii do początków poprzedniego stulecia. Interesujących wniosków – zarówno co do postępowania sądowego, jak i sądownictwa – dostarczyła także pierwsza część gruntownego studium Wacława Uruszczaka dotyczącego Korektury praw z 1532 r.¹⁴

Na osobną wzmiankę zasługują dotychczasowe badania nad sądownictwem i prawem sądowym Mazowsza. Dotyczyły one przede wszystkim średniowiecza i I połowy XVI w., a zatem okresu funkcjonowania partykularnego prawa mazowieckiego. Szczegółowo zajmowano się zwłaszcza zwodem prawa mazowieckiego¹⁵. W pozostałym zakresie podstawowym opracowaniem pozostaje nadal – już mocno przestarzałe – studium Karola Dunina¹⁶. Sporo uwag o działaniu sądownictwa znaleźć można także w pracach poświęconych urzędnikom¹⁷. Krzysztof Brześkiewicz – w swoim niepublikowanym doktoracie – zajął się ustrojem oraz prawem obowiązującym w województwie mazowieckim

-
- 12 L. Pauli, *Jan Nixdorff (1625–1697). Pisarz prawa procesowego*, Warszawa 1958; K. Bukowska, *Tomasz Drezner 1560–1610. Polski romanista XVII wieku*, Warszawa 1960.
 - 13 M. Mikołajczyk, *Na drodze do powstania procesu mieszanego*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, nr 1193, Katowice 1991.
 - 14 W. Uruszczak, *Korektura praw z 1532 roku. Studium historycznoprawne*, t. I, ZN UJ, t. 966, Prace Prawnicze, z. 135, Kraków 1990.
 - 15 A. Winiarz, *O zwodzie zwyczajów prawnych mazowieckiego układu Wawrzyńca z Prażmowa*, RAH, seria II, t. VII, Kraków 1895, s. 91–169; O. Balzer, *W sprawie statutu mazowieckiego pierwszego z 1532 r.*, RAH, seria II, t. XV, Kraków 1901, s. 174–267; B. Sobol, *O podstawie prawnej stosowania statutów i zwyczajów sądowych na Mazowszu w latach 1532–1540*, CPH, t. IX, 1957, z. 1, s. 45–74; idem, *Sprawa sankcji zbioru Prażmowskiego w nieznannej zapisce sądowej z 1542 r.*, CPH, t. X, 1958, z. 1, s. 79–90; S. Russocki, *Z dziejów prac przygotowawczych do ostatecznej redakcji zwodu prawa mazowieckiego z 1540 r.*, CPH, t. IX, 1957, z. 1, s. 4–28.
 - 16 K. Dunin, *Dawne mazowieckie prawo*, Warszawa 1880.
 - 17 A. Wolff, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1526*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962; W. Pałucki, *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI wieku*, Warszawa 1962; dla innych regionów Korony zob. R. Jop, *Środowisko urzędnicze kancelarii grodzkich w Chełmie, Lublinie i Krasnymstawie w drugiej połowie XVII wieku*, Lublin 2003; J. Łosowski, *Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społecznym*, Lublin 2004.

od momentu inkorporacji do przyjęcia prawa koronnego¹⁸. Przedstawił również genezę oraz omówił treść *Zwyczajów województwa mazowieckiego* obowiązujących po recepcji prawa koronnego¹⁹. Nieliczne są natomiast opracowania dotyczące prawa – zarówno ustrojowego, jak i sądowego – na Mazowszu po roku 1577, czyli dacie przyjęcia prawa koronnego przez województwo mazowieckie²⁰.

Tematem niniejszej książki jest organizacja i funkcjonowanie sądu ziemskiego oraz postępowanie przed tą instancją w sprawach spornych. Założeniem było objęcie terytorium historycznego Mazowsza – a zatem obszaru składającego się w czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej z województw rawskiego, płockiego i mazowieckiego. Ze względu na stan zachowania źródeł, w największym stopniu udało się uwzględnić północno-zachodnią część Mazowsza. Zakres chronologiczny pracy obejmuje panowanie Zygmunta III i Władysława IV, co w przypadku sądownictwa ziemskiego oznacza lata 1588–1648. Cezury czasowe wyznaczone datami panowania monarchów – jakkolwiek umowne – wydają się być dość naturalne dla sądów ziemskich. Działy one w imieniu królewskim, śmierć monarchy powodowała zawieszenie ich funkcjonowania aż do koronacji nowego władcy. Powiązanie sądów ziemskich z aktualnie panującym wiadać również w pozwach, wzywających w jego imieniu do stawienia się na rokach. Wybrane daty graniczne – zwłaszcza pierwsza z nich – mogą

18 K. Brześkiewicz, *Mazowsze pod rządem koronnym w latach 1526–1577. Studium prawno-historyczne*, maszynopis pracy doktorskiej na Wydziale Prawa i Administracji UW, Warszawa 1985.

19 Idem, *Ekscepta mazowieckie – geneza i zakres przedmiotowy*, ZN UW Biał, z. 61, Prawo i Ekonomia, t. XIV, 1988, s. 7–55.

20 Zob. przede wszystkim monografię sejmików mazowieckich, J. Chońska-Mika, *Sejmiki mazowieckie w dobie Wazów*, Warszawa 1998. Uwagi dotyczące stosunku szlachty mazowieckiej do bezpieczeństwa zgromadzeń publicznych, w tym sądów – autorka zawarła w osobnym artykule; eadem, *Sejmiki mazowieckie z przełomu XVI i XVII w. – o zagrożeniach bezpieczeństwa publicznego w Rzeczypospolitej*, MHA, t. V, 1995, s. 19–28. Na temat sądownictwa i prawa sądowego na Mazowszu w I połowie XVII w.: A. Moniuszko, *Funkcjonowanie relikwów dawnego ziemskiego prawa mazowieckiego na przełomie XVI i XVII stulecia – zarys problematyki*, [w:] *Mazowsze na pograniczu kultur w średniowieczu i nowożytności*, red. M. Dygo, Pułtusk 2007, s. 123–146; idem, *Wybrane ekonomiczne aspekty funkcjonowania sądownictwa grodzkiego i ziemskiego na Mazowszu w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. II, red. D. Wereda, Siedlce 2009, s. 41–62; idem, *Przebiegstwa przeciw życiu i zdrowiu przed płockim sądem ziemskim pod koniec XVI stulecia*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie. Seria nowa*, red. A. Karpiński, t. II, Warszawa 2009, s. 11–39.

budzić pewne kontrowersje. Dla województwa mazowieckiego symbolicznym momentem jest dzień 10 czerwca 1577. Wtedy to Stefan Batory usankcjonował przyjęcie przez nie prawa koronnego, z pozostawieniem części dawnych zwyczajów – zwanych powszechnie *Eksceptami mazowieckimi*²¹. Jednak jednym z założeń niniejszej pracy było przedstawienie – na przykładzie Mazowsza – funkcjonowania koronnych sądów ziemskich i procesu ziemskiego. Wydaje się, iż zaraz po przyjęciu prawa koronnego przez województwo mazowieckie, musiał nastąpić pewien okres wprowadzania nowych norm w praktykę życia publicznego. Warto zwrócić uwagę na to, że w przypadku tamtejszych sądów ziemskich, oznaczało to przejście na system dwóch lub trzech sesji w roku i wyznaczenie nowych terminów roków dla poszczególnych sądów²². W 1578 r. utworzono Trybunał Koronny, co mogło także wpłynąć na działanie sądownictwa, a szczególnie – procedury sądowej. Ponadto, okres pierwszych kilku lat pozwolił na ocenę przydatności – zawartych w *Eksceptach* – odrębnych norm prawnych dla województwa mazowieckiego. Sejmy z lat 1589–1590 przyniosły tego rezultat: zniesiono te regulacje, które nie sprawdzały się w praktyce²³. Konkludując: wydaje się, iż pierwsze kilkanaście lat po przyjęciu prawa koronnego przez województwo mazowieckie stanowiło okres wstępny, w trakcie którego nowe regulacje „docierały się” w praktyce. Można dla niego postawić szereg pytań badawczych, związanych z rzeczywistym stosowaniem nowych norm. Analiza funkcjonowania sądownictwa województwa mazowieckiego i wprowadzonego tam prawa jest zagadnieniem na osobną rozprawę, zwłaszcza, że zachowało się nie mało ksiąg sądowych z tego okresu. Celem niniejszego opracowania było natomiast skupienie się na już w miarę ustabilizowanej praktyce stosowania – przewidzianych przez prawo koronne – reguł właściwych dla sądów ziemskich i procesu. Stąd też jako początek okresu, dla którego przepro-

21 VC, t. II, vol. 1, s. 392; K. Brzeškiewicz, *Ekscepta mazowieckie...*, s. 20–21.

22 W 1578 r. ustanowiono terminy roków sądów w ziemiach: warszawskiej, zakroczymskiej, ciechanowskiej i liwskiej; VC, t. II, vol. 1, s. 415–419. W 1581 r. – w ziemiach: wyszogrodzkiej i różańskiej; *ibidem*, s. 449–450. Kolejne regulacje i zmiany – choć już na mniejszą skalę – przyniosły następane dwa sejmy w latach 1588–1589; *ibidem*, vol. 2, s. 82, s. 108.

23 Część z odrębnych regulacji zniesiono formalnie konstytucjami sejmowymi, niektóre zaś rozwiązania zanikały w praktyce. Należy odnotować również przejmowanie przez prawo koronne niektórych rozwiązań zawartych w *Eksceptach mazowieckich*, zob. K. Brzeškiewicz, *Mazowsze pod rządem...*, s. 46; A. Moniuszko, *Funkcjonowanie reliktyw...*, s. 130–146.

wadzano badania, wybrano rok 1588 – nie zaś moment wprowadzenia tego prawa w województwie mazowieckim. Z kolei rok 1648 jest ważną cezurą dla funkcjonowania sądów ziemskich. Nastąpił po nim burzliwy okres panowania Jana Kazimierza i wieloletnie działania wojenne, toczące się także na terenie Mazowsza. Sądownictwo – a w pewnej części także prawo – działało w tym czasie w warunkach nadzwyczajnych. Okres ten wymagałby zatem – jak się wydaje – odrębnego potraktowania.

Książkę podzielono na trzy obszernie rozdziały, te z kolei – na punkty. W każdym z nich spróbowano – w miarę możliwości – zaprezentować normy prawa stanowionego i skonfrontować je z praktyką. Pierwszy rozdział poświęcony został organizacji i funkcjonowaniu sądów ziemskich na Mazowszu. Rozpoczyna się on wszakże od zarysowania tła: specyficznych uwarunkowań społecznych Mazowsza oraz szkicu dotyczącego innych sądów szlacheckich działających na tym terenie. Rozdział drugi skupia się na sędziach sądu ziemskiego: ich powoływaniu, warunkach koniecznych do objęcia urzędu, osobach, które go pełniły, a także pewnych uwagach dotyczących personelu pomocniczego sądów. Nie pretenduje on jednak do roli pełnego ujęcia prozopograficznego, wskazując raczej na wybrane obszary badawcze. Podobnie rzecz się ma z problematyką klientelizmu, zaledwie zasygnalizowaną w niniejszej pracy. Pełne omówienie powyższych zagadnień zasługuje na odrębne gruntowne studium, oparte na nieco innej bazie źródłowej. W trzecim rozdziale zamieszczono uwagi dotyczące postępowania przed sądami ziemskimi w sprawach spornych: od podjęcia wstępnych czynności procesowych po wydanie wyroku i możliwości złożenia odwołania. Ze względu na obszerność akt sądowych, przy zagadnieniach związanych z postępowaniem sądowym, w dużej mierze oparto się na sondażowej kwerendzie źródłowej. Stąd też wiele ustaleń w zakresie praktyki sądów zawartych w tym rozdziale należy traktować jako wstępne wnioski, wymagające dalszych badań. Całość uzupełniają dwa aneksy: terminów roków ziemskich sądów mazowieckich oraz spis mazowieckich sędziów sądów ziemskich w latach 1588–1648.

Pracę oparto na różnorodnym materiale źródłowym. Jako pierwszą kategorię można wskazać akty normatywne, przede wszystkim konstytucje sejmowe z XVI i I połowy XVII w. opublikowane w *Volumina Legum* oraz *Volumina Constitutionum*²⁴. Zamierzeniem było jednak

24 Dla konstytucji uchwalonych do roku 1626 oparto się na ich nowej edycji, *Volumina*

– możliwe jak najszerze – wyjście poza akty normatywne i uwzględnienie praktyki sądowej. Z tego powodu najliczniejszą grupę wykorzystanych źródeł stanowią mazowieckie księgi ziemskie przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie. Wykorzystano – choć w różnym stopniu – wszystkie udostępniane księgi ziemskie z lat 1588–1648²⁵. Nie zachowały się one w sposób jednolity dla całego rejonu Mazowsza. Większość z nich uległa zniszczeniu w 1944 r. lub jeszcze wcześniej²⁶, a spośród zachowanych – część jest w stanie uniemożliwiającym ich udostępnianie. W odpowiednim stanie przetrwały przede wszystkim księgi ziemskie z części północno-zachodniej Mazowsza, tzn. ziem: zakroczymskiej, wyszogrodzkiej, częściowo płockiej i warszawskiej oraz powiatów: przasnyskiego, różańskiego i ostrołęckiego. Pomimo ogromnych strat w zbiorach, dostępnych jest wciąż ponad 70 mazowieckich ksiąg ziemskich, niekiedy ukrytych wśród serii ksiąg grodzkich²⁷. Pomocniczo wykorzystano część mazowieckich ksiąg grodzkich – przede wszystkim płockich, zakroczymskich oraz różańskich. Przy opracowywaniu spisu mazowieckich urzędników sądowych skorzystano z ksiąg wpisów Metryki Koronnej z lat 1587–1648 oraz ich wydanych sumariuszy²⁸. Sięgnięto także do laudów mazowieckich sejmików ziemskich – oblatowanych w księgach grodzkich oraz odpisów w Tekach Pawińskiego – w których znajduje się wiele wzmianek o funkcjonowaniu sądownictwa i procedury sądowej. Na osobną wzmiankę zasługują także prace prawników-procesualistów z końca XVI i I połowy XVII w., niezmiernie przydatne w badaniach nad procesem ziemskim²⁹.

Constitutionum, t. I, vol. 1–2, t. II, vol. 1, wyd. W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka, Warszawa 1996–2005, t. II, vol. 2, wyd. S. Grodziski, Warszawa 2008, t. III, vol. 1, wyd. S. Grodziski, M. Kwiecień, M. Karabowicz, Warszawa 2010. Późniejsze konstytucje: *Volumina Legum*, wyd. J. Ohryzko, t. III–IV, Petersburg 1859.

- 25 Część ze zgromadzonego materiału wykorzystano przy opracowaniu – nie ujętych w niniejszym wydaniu – fragmentów znajdujących w maszynopisie doktoratu.
- 26 A. Wolff, *Akta partykularne przedrozbiorowe*, [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. I: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, red. A. Stablewski, Warszawa 1957, s. 175–208.
- 27 Wśród ksiąg grodzkich dekretów wyszogrodzkich znajduje się kilka tamtejszych ksiąg ziemskich, AGAD, Gr. Dekr. Wok. Wyszogr., t. 4–9. Podobnie – w księgach grodzkich różańskich znajdują się dwie księgi ziemskie inskrypcji, AGAD, Róż. Gr. Wiecz., t. 4, 11.
- 28 *Sumariusz Metryki Koronnej. Seria nowa*, t. I–III, red. W. Krawczuk, Kraków 1999–2004; t. V, red. W. Krawczuk, oprac. K. Chłapowski, Warszawa 2009.
- 29 [A. Lisiecki (?)], *Processus iudiciarius*, BN rkps III 6621; *Kompendium prawa polskiego*, BN rkps III 6619; A. Żydowski, *Opera in iure*, B.PAU i PAN Kraków rkps 1259;

W polskich cytatach pochodzących ze źródeł rękopiśmiennych starano się zastosować zasady modernizacji pisowni zgodnie z instrukcją wydawniczą Kazimierza Lepszego³⁰. W celu lepszej przystępności i przejrzystości tekstu podobnego zabiegu dokonano również przy cytowaniu starodruków i konstytucji sejmowych. Kursywę w tekście zastosowano przy: zwrotach łacińskich (z wyjątkiem cytatów wyłącznie w tym języku), nazwach aktów prawnych oraz części – najbardziej charakterystycznych dla dawnego prawa – terminów prawnych.

Ze względu na duże zróżnicowanie typów źródeł, na których oparto pracę, wykorzystano również różne metody badawcze. Wnioski z analizy formalnej aktów normatywnych należało konfrontować z wynikami badań aktów praktyki sądowej. Zastosowano w tym zakresie przede wszystkim metodę opisową. Zawarty w księgach sądowych materiał o charakterze masowym pozwolił na przeprowadzenie – wykorzystywanych do tej pory przede wszystkim w badaniach historii prawa karnego – badań kwantytatywnych wybranych aspektów funkcjonowania sądownictwa oraz procesu. Podkreślić jeszcze raz należy, iż były one możliwe przede wszystkim w wąskich ramach sondażowej kwerendy aktów procesowych.

Podstawowym celem pracy jest przedstawienie różnych aspektów funkcjonowania sądów ziemskich na Mazowszu pod koniec XVI i w I połowie XVII stulecia. Część wniosków w zakresie organizacji tych sądów będzie można porównać z – dobrze udokumentowaną przez Z. Naworskiego – praktyką działania sądów ziemskich w Prusach Królewskich. Ze względu na brak podobnych opracowań – powstałych na podstawie źródeł praktyki sądowej – dla innych terenów koronnych, zapewne w tym zakresie uda się postawić szereg tez i pytań badawczych wymagających dalszej weryfikacji. Osobną kwestią poruszoną w ra-

T. Zawadzki, *Processus iudiciarius Regni Poloniae*, Cracoviae 1612 (egzemplarz przechowywany w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, zaopatrzonej w późniejszą paginację); idem, *Flosculi practici ex communi praxi et forma ac consuetudine Iudiciorum frequentibusque summi*, Cracoviae 1623; idem, *Memoriale processus iudicarii*, Cracoviae 1623; T. Drezner, *Processus iudiciarius Regni Poloniae*, Poznań 1620 (wydany łącznie z pracą G. Czaradzkiego); G. Czaradzki, *Proces sądowy ziemskiego prawa koronnego*, Poznań 1620; J. Nixdorff, *Opuscula iuridico – practica*, Dantisci 1685; J. Łączyński, *Kompendium sądów Króla Jego Mości*, wyd. Z. Kolankowski, [w:] *Zapomniany prawnik XVI wieku Jan Łączyński i jego „Kompendium sądów Króla Jego Mości”*. Studium z dziejów polskiej literatury prawniczej, Toruń 1960.

30 Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku, red. K. Lepszy, Wrocław 1953, s. 31–33.

mach pracy jest element personalny w działaniu sądów ziemskich: kim byli sędziowie, skąd się wywodzili, w jakim stopniu brali czynny udział w życiu publicznym. Z pewnością nie będzie to wyczerpująca analiza tego zagadnienia, ale – być może – otworzy ten temat do przyszłych badań. Między innymi umożliwi to spis sędziów sądu ziemskiego, szczególnie istotny wobec pominięcia – z powodów ubytków bazy źródłowej – terenów Mazowsza w wydawanej serii spisów urzędników ziemskich. Ponadto w niniejszej pracy poruszonych zostanie szereg zagadnień dotyczących procesu ziemskiego. Wyniki badań źródłowych – być może – pozwolą na nowe spojrzenie na część z wątpliwości oraz na postawienie nowych pytań badawczych w tych obszarach postępowania sądowego, które wydają się już być dobrze udokumentowane.

Niniejsza książka stanowi znacznie zmodyfikowaną wersję rozprawy doktorskiej obronionej na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego w 2008 r.³¹. Do jej obecnego kształtu przyczyniło się wiele osób. W pierwszym rzędzie chciałbym serdecznie podziękować opiekunowi tej pracy i naukowemu mentorowi prof. Andrzejowi Zakrzewskiemu. Dziękuję recenzentom pracy doktorskiej – prof. Marianowi Mikołajczykowi i prof. Andrzejowi Karpińskiemu, których cenne krytyczne uwagi wpłynęły na dokonane zmiany i kształt wydawanej książki. Wiele skorzystałem z inspirujących rozmów z dr. Przemysławem Gawronem, któremu gorąco dziękuję również za wskazówki bibliograficzne i podzielenie się materiałami odnalezionymi przezeń w archiwum wileńskim. Powstająca praca była przedmiotem wielokrotnych dyskusji na seminarium w Zakładzie Historii Państwa i Prawa Polskiego WPiA UW oraz na seminarium doktorskim prof. A. Karpińskiego i Urszuli Augustyniak w Insytucie Historycznym UW. Pragnę podziękować organizatorom i uczestnikom tychże dyskusji – w szczególności doc. dr Annie Rosner, dr. Romanowi Sobotce i prof. Jolancie Choińskiej-Mice – ich spostrzeżenia w wielu miejscach również wpłynęły na kształt niniejszej pracy. Za wskazówki dotyczące spisu sędziów sądów ziemskich dziękuję mgr. Łukaszowi Przybyłkowi, mgr. Łukaszowi Gołaszewskiemu i mgr. Andrzejowi Haratymowi. Na końcu składam najserdeczniej-

31 A. Moniuszko, *Sądy i proces ziemski na Mazowszu w I połowie XVII stulecia. Funkcjonowanie mazowieckich sądów ziemskich i postępowanie w sprawach spornych w czasach Zygmunta III i Władysława IV*, maszynopis pracy doktorskiej, WPiA UW, Warszawa 2008.

sze podziękowania dla Osób najważniejszych: Rodziców, Żony Magdy i Synów Stasia i Jasia, bez których pomocy, wsparcia i cierpliwości powstanie niniejszej pracy nie byłoby możliwe.

Rozdział I

Mazowieckie sądy ziemskie – organizacja i funkcjonowanie w latach 1588–1648

1. Mazowsze w II połowie XVI stulecia

W skład historycznego Mazowsza wchodziły trzy województwa: rawskie, płockie i mazowieckie. Łącznie był to obszar o powierzchni ponad 33 tys. km², z czego jego dwie trzecie należało do województwa mazowieckiego¹. Dzielił się on na 15 ziem: płocką i zawkrzeńską w województwie płockim; rawską, sochaczewską i gostyńską w województwie rawskim; oraz czerską, warszawską, wyszogrodzką, zakroczymską, ciechanowską, wiską, łomżyńską, różańską, liwską i nurską w województwie mazowieckim. Terytorium to – na skutek wygasania kolejnych gałęzi Piastów mazowieckich – w latach 1462–1529 stopniowo przyłączano do Królestwa Polskiego².

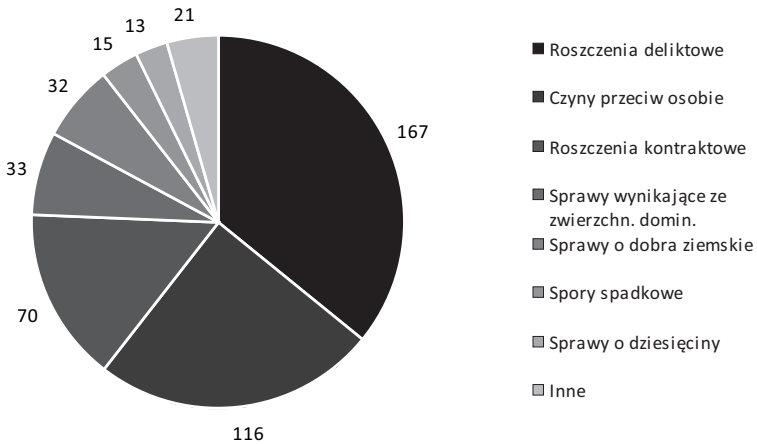
1 A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, Warszawa 1973, s. 39.

2 Z nowszych prac zawierających podstawowe informacje o uwarunkowaniach i przebiegu tego procesu można wskazać: A. Swieżawski, *Mazowsze i Ruś Czerwona w średniowieczu*, Częstochowa 1997; P. Węcowski, *Mazowsze w Koronie. Propaganda i legitymacja władzy Kazimierza Jagiellończyka na Mazowszu*, Kraków 2004, s. 33–96;

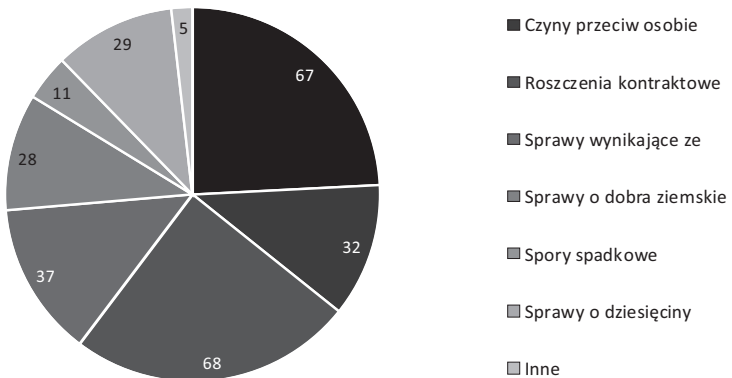
Mazowsze charakteryzowało się specyficzną strukturą społeczno-własnościową. Szacuje się, że zamieszkiwało je w II połowie XVI w. ponad 600 tys. ludzi, z czego około 20% żyło w miastach³. Miasta mazowieckie należały do niewielkich, przeważnie kilkusetosobowych ośrodków. Na tym tle wyróżniała się Warszawa z ponad 10 tys. mieszkańców, do większych organizmów miejskich zaliczyć też można Płock, Łomżę, Przasnysz i Ciechanów⁴. Najbardziej istotnym elementem specyfiki Mazowsza był bardzo wysoki – prawdopodobnie przekraczający 20% – odsetek szlachty wśród ogółu mieszkańców. Znajdowało to odzwierciedlenie w strukturze własnościowej. Dóbr królewskich było stosunkowo niewiele – w skład około 70 tenut wchodziło blisko 50 miast i 350 wsi. Podobnie przedstawiał się stan posiadania kościoła, z tym, że dobra te przede wszystkim wchodziły w skład dużych kluczy: łowickiego i skierniewickiego, należących do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego oraz pułtuskiego i złotoryjskiego – biskupstwa płockiego⁵. Zdecydowana większość ziemi znajdowała się w rękach szlachty. Były to jednakże majątki bardzo rozdrobnione⁶. Znajdowały się one w posiadaniu ok. 20 tys. rodzin szlachty zagrodowej oraz ok. 5 tys. rodzin szlachty folwarcznej⁷. W tych

Dzieje Mazowsza, t. I, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2006, s. 314–319; J. Dziegielewski, *Mazowsze wobec procesu włączania do Królestwa Polskiego*, [w:] *Mazowsze w procesach integracyjnych i dezintegracyjnych w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku*, red. J. Dziegielewski, Warszawa 2010, s. 20–29.

- 3 Szacunki dotyczące liczby ludności wahają się – w zależności od przyjętych założeń metodycznych – od ok. 580 tys. do niemal 800 tys. Przegląd badań demograficznych, zob. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 353–393. Tamże propozycja M. Boguckiej, aby ludność miejską Mazowsza szacować na ok. 20%.
- 4 Ibidem, s. 370–372. O ekonomicznym i demograficznym kryzysie miast mazowieckich w I poł. XVII w. zob. S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 409–413; R. Lolo, *Miasta i mieszczenie w II połowie XVI i początkach XVII wieku. Kryzys w procesie integracji?*, [w:] *Mazowsze w procesach integracyjnych...*, s. 161–185.
- 5 I. Gieysztorowa, A. Zahorski, J. Łukaszewicz, *Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526–1914*, Warszawa 1968, s. 23–26.
- 6 O sytuacji ekonomicznej szlachty mazowieckiej może świadczyć następujący – jakże charakterystyczny – przykład. Na popis pospolitego ruszenia w 1621 r. w powiecie różańskim przybyło: z parafii ostrołęckiej, nowowiejskiej i sieluńskiej – 39 konnych i 264 pieszych (w tym 8 konnych i 84 pieszych ze szlachty sieluńskiej), z parafii goszczowskiej – 16 konnych i 206 pieszych, a z parafii różańskiej – 23 konnych i 199 pieszych, AGAD, Róż. Gr. Rel. Obl., t. 5, k. 518–532.
- 7 I. Gieysztorowa, A. Zahorski, J. Łukaszewicz, op. cit., s. 25–26. Potwierdzają to także nowsze badania dotyczące struktury własnościowej województwa płockiego w I połowie XVI stulecia, K. Boroda, *Struktura majątkowa szlachty województwa płockiego*

Wykres 1. Sprawy rozstrzygane przez sąd ziemski wyszogrodzki na rokach z 2 X 1590 r. Na podstawie: AGAD, Ziem. Wiecz. Rel. Wyszogr., t. 10, k. 296–452.

Wykres 2. Sprawy rozstrzygane przez sąd ziemski czerski w Warce w latach 1628–1631. Na podstawie: BUW, 426.